

اعراب و راهبرد نظام ساسانی

در

بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره العرب

تألیف

فریدون بیاری

دانشیار دانشگاه اصفهان

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۳

سرشناسه: اللهیاری، فریدون. ۱۳۳۴-
عنوان و نام پدیدآور: اعراب و راهبرد نظام ساسانی در بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره العرب / تألیف
فریدون اللهیاری.

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۲۵۶ ص.

شابک: 978-964-00-1557-5

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۱۹]-۲۲۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: ایران -- تاریخ -- ساسانیان، ۲۲۶-۶۵۱ ق.

موضوع: اعراب -- تاریخ.

موضوع: ایران -- تاریخ -- حمله اعراب، ۱۲-۱۳ ق.

موضوع: عربستان سعودی -- تاریخ.

پنجم: کنگره: ۱۳۹۲ ۶ الف ۷ الف ۳/۴ DSR

ردیف: دیوبی: ۹۵۵/۰۳

تعداد کتابشناسی ملی: ۳۲۰۰۴۲۲

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۵۵۷-۵

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵۴۱۹۱

اعراب و راهبرد نظام ساسانی در بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره العرب

© حق چاپ: ۱۳۹۲، مؤسسه انتشارات امیرکبیر. www.minkabir.ir

نوبت چاپ: اول

مؤلف: دکتر فریدون اللهیاری

طراح جلد: محمد آزادی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپخانه سپهر، تهران، خیابان ابن سینا (پهلو کتابخانه شهرداری)، شماره ۸۸

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۱۱۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری،
اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی) و اقتباس در گیومه در مستندنویسی،
و مانند آنها بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۹	 مقدمه
۱۳	 فصل اول: جغرافیای طبیعی، انسانی و تاریخی جزیره العرب
۱۷	 ساکنین شبه جزیره و پستان
۱۹	 قوم عرب
۲۱	 نظام‌های کهن سیاسی
۲۴	 زندگی اجتماعی و اقتصادی
۲۹	 فصل دوم: درآمدی بر روابط ایران و اعراب پیش از ساسانیان
۲۹	 پیشینه اساطیری روابط
۳۲	 روابط تاریخی، تا برآمدن شاهنشاهی ساسانی
۳۷	 اعراب مرزهای غربی و جنوب غربی امپراتوری اشکانی
	 فصل سوم: اعراب و راهبردهای منطقه‌ای ساسانیان
۴۵	 در سده سوم میلادی
۴۵	 راهبردهای اولیه ساسانیان در منطقه
۵۵	 استراتژی نظام ساسانی در حوزه خلیج فارس و دریای عمان
۵۷	 پیامد خارجی پیروزی‌های اردشیر در غرب و جنوب
۶۱	 روابط ایران و اعراب در دوره شاپور اول
۶۲	 تصرف هاترا
۶۹	 نقش اعراب در نبردهای شاپور با رومیان
۷۲	 هجوم اذینه به سپاهیان شاپور
۷۵	 روابط ایران و اعراب از جلوس هرمز اول تا مرگ هرمز دوم

فصل چهارم: اعراب و ساسانیان در سده چهارم میلادی.....	۸۱
تهاجم اعراب به نواحی غربی و جنوبی ایران.....	۸۲
سرکوب اعراب غارتگر و گسترش نفوذ شاپور دوم در شبه جزیره عربستان.....	۸۴
نقش اعراب در نبرد یولیانوس و شاپور دوم.....	۹۰
شاپور دوم و مسئله دفاع از مرزها در برابر اعراب.....	۹۵
روابط ایران و اعراب در واپسین دهه های سده چهارم میلادی.....	۹۸
فصل پنجم: حیره و استراتژی نظام ساسانی.....	۹۹
تشکیل پادشاهی لخمیان در حیره.....	۱۰۳
ساکنان حیره.....	۱۰۷
ایمان و امپراتوری ساسانی در ریح نخست سده چهارم میلادی.....	۱۰۸
پیوند ایران و حیره از مرگ امرؤالقیس تا پایان سده چهارم میلادی.....	۱۱۴
اعراب و شاهنشاهی ساسانی از جلوس یزدگرد اول تا مرگ بلاش.....	۱۱۷
روابط ایران و حیره در دوره قباد اول.....	۱۲۸
حیره و روابط ساسانی باکنده.....	۱۳۱
نقش منذر در جنگ های ایران و روم شرقی در دوره شاهنشاهی قباد اول.....	۱۳۹
روابط ایران و اعراب در دوره شاهنشاهی خسرو انوشیروان.....	۱۴۳
فصل ششم: فتح یمن و انتشار ساسانیان از خلیج فارس تا خلیج عدن.....	۱۵۳
پادشاهی ذونواس.....	۱۵۴
دوران تسلط حبشیان بر سرزمین یمن.....	۱۶۰
کوشش های بین المللی برای آزادی یمن.....	۱۶۷
شناخت ایرانیان از سرزمین یمن و اهمیت آن در سیاست خارجی ساسانیان.....	۱۷۱
دخالت نظامی در جنوب عربستان و لشکرکشی به یمن.....	۱۷۳
لشکرکشی به سوی یمن.....	۱۷۷
چگونگی اداره سرزمین یمن.....	۱۸۳
دستبردهای آبادیان و کوشش برای امنیت مرزهای غربی و جنوب غربی.....	۱۸۵
در زمان خسرو اول.....	۱۸۱
اعراب و شاهنشاهی ساسانی از نیمه دوم سده ششم تا پایان دوران.....	
شاهنشاهی خسرو اول.....	۱۸۶
اعراب و دوره سوم جنگ های ایران و روم.....	۱۸۹

فصل هفتم: افول سیاست راهبردی ساسانیان

در بین‌النهرین و جزیره‌العرب	۱۹۳
اعراب و سیاست خارجی شاهنشاهی ساسانی در واپسین دهه سده ششم میلادی	۱۹۶
گستره نفوذ سیاسی و بازرگانی ایران در شبه‌جزیره عربستان	۱۹۸
دستبرد بنی‌تمیم به کاروان تجاری خسرو دوم	۲۰۱
سرکوبی بنی‌تمیم	۲۰۴
دبیران عرب در شاهنشاهی ساسانی	۲۰۶
پیشینه خانوادگی عدی‌بن زید	۲۰۷
عدی‌بن زید و شاهنشاهی ساسانی	۲۰۸
فرجام عدی‌بن زید	۲۱۱
دبیران عرب در دیار ساسانی پس از عدی‌بن زید	۲۱۴
فرجام و پیامدهای میان‌در حیره	۲۱۵
نخستین پیامدهای اندازی حمیان، نبرد ذوقار	۲۲۳
علل پیروزی بکر بن ابله در ذوقار و پیامدهای شکست ایران	۲۲۹
جمع‌بندی	۲۳۳
منابع	۲۳۷
نمایه	۲۴۳

مقدمه

دیرینه روابط دیپلماتیک و اقتصادی ایران با یونان و روم باستان را باید از ژرفای غبار اساطیر و افسانه‌های جستجو کرد که کوشش دیربای حکومت‌های ایرانی را برای حفظ توازن دنیا، شرق و گسترش نفوذ ایرانیان در سرزمین‌های آسیای جنوب غربی و حوزه مدیترانه، اهداف نظامی، اقتصادی و انحصاری ایران بر راه‌های بازرگانی جهان باستان نشان می‌دهد. فلات ایران به عنوان بستر تکاپوهای تاریخی جامعه ایرانی اگرچه از نظر طبیعی سرزمینی خشک و کم‌آب بوده اما موقعیت ویژه جغرافیایی و سوق‌الجیشی ایران به عنوان پل ارتباطی بین قاره مسکون جهان باستان که راه‌های مهم بازرگانی شرق و غرب از آن می‌گذشت مهم‌ترین مزیت جغرافیایی ایران بود. ایران به سبب چنین موقعیت ویژه جغرافیایی در مسیر بازرگان بر اینکه همواره کانون توجه قدرت‌های جهانی بود، یکی از اهداف رسیدن حکومت‌های آن همواره حفظ این مزیت جغرافیایی و نظارت انحصاری بر راه‌های بازرگانی شرق و غرب بود. این موقعیت ویژه جغرافیایی ایران و راهبرد حکومت‌های ایرانی همواره فواید بسیاری برای رقیب ایران چون یونان و روم را در دوره باستانی به چاره‌جویی برای دستیابی به راه‌هایی تازه، خارج از نظارت ایران وامی‌داشت. سرزمین‌های بین‌النهرین و شبه جزیره عربستان از سده اول پیش از میلاد جایگاه مهمی در رقابت‌های ایران و روم به دست آوردند. عبور راه‌های مهم بازرگانی از این سرزمین‌ها و دستیابی به راه‌های دریایی منتهی به هند و شرق آسیا، دامنه رقابت‌های امپراتوری‌های بزرگ شرق و غرب را به تدریج در این سرزمین‌ها گستراند.

در پی پراکندگی جغرافیایی قبایل عرب از جزیره العرب به نواحی شرقی و شمال شبه جزیره عربستان و راهیابی گروه‌های عرب به سرزمین بین‌النهرین از نخستین سده‌های میلادی پیوندهای دولت‌ها و قبایل پراکنده عرب با شاهنشاهی ایران و روم رو به فزونی نهاد. مهاجرت گروهی قبایل عرب که در پی خشک‌سالی و جنگ‌های قبیله‌ای انجام می‌گرفت، در آغاز سده سوم میلادی حدود غربی و جنوب غربی ایران و کرانه‌های جنوبی خلیج فارس و دریای عمان را اقامتگاه این کوچندگان بادیه ساخت. از این رو از آغاز سده سوم میلادی تا ظهور اسلام شبه جزیره عربستان و سرزمین‌های عرب‌نشین پیرامون آن جایگاه مهمی برای راهبردهای سیاسی شاهنشاهی ساسانی که در دهه سوم همین سده بر این اساس پایه‌ریزی شد، به دست آوردند. سیاست فعال شاهنشاهی ساسانی در بین‌النهرین و شبه جزیره عربستان، نقش‌آفرینی قبایل و دولت‌های عرب شرق شبه جزیره در پیوند شاهنشاهی ساسانیان و دستبردهای غارتگران اعراب بر مرزهای ایران محور هم‌افزایی در روابط و مناسبات ایران و اعراب در دوره ساسانی بودند. بی‌تردید راهبردهای کلان‌های شاهنشاهی ساسانی در بین‌النهرین و جزیره العرب از ربع نخست سده سوم میلادی تا پایان دهه نخست سده هفتم میلادی با کامیابی‌ها و ناکامی‌های بسیاری همراه بود. این فراز و فرودها عمدتاً نسبتی مستقیم با پیشرفت‌ها و تلخکامی‌های درونی شاهنشاهی ساسانی داشت.

از این روی این پژوهش با چنین رویکردی به بررسی تحولات روابط و مناسبات شاهنشاهی ساسانی با قبایل و دولت‌های عرب بین‌النهرین و شبه جزیره عربستان تا ظهور اسلام می‌پردازد. جنگ ذوقار و اسپین رویداد مهم در روابط ایران و اعراب دوره ساسانی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد. روابط ایران و اعراب در دوره اسلامی به سبب آغاز مرحله‌ای تازه در روابط ایرانیان و اعراب، خارج از حوزه بررسی‌های این تحقیق است که پرداختن به آن، پژوهشی مستقل و البته گسترده - با توجه به حجم داده‌ها و آگاهی‌های تاریخی در منابع موجود، به‌ویژه

نوشته‌های نویسندگان اسلامی - را می‌تواند که البته در پژوهش‌های موجود نیز، به‌خصوص در قالب فتوحات اسلامی، مورد توجه و مطالعه بیشتری قرار گرفته است. اما آنچه که کمتر در پژوهش‌های جدید بدان پرداخته شده است پیشینه روابط ایرانیان و اعراب در دوره باستانی و پیش از ظهور اسلام است. مهم‌ترین کوشش‌هایی که تاکنون دربارهٔ بخش‌هایی از موضوع این پژوهش انجام گرفته است، پژوهش‌های برخی نویسندگان خارجی است. ترجمه آلمانی بخش ساسانی تاریخ طبری به‌وسیله تئودور نولدکه دانشمند آلمانی که حواشی و تعلیقات آلمانی را نیز به همراه دارد، نخستین کوشش مهم برای بیان پیوندهای ساسانی و اعراب پیش از اسلام است. دانشمند آلمانی با وجود آگاهی‌های بسیار ارزشمندی که در این باره به دست می‌دهد، در پی ارائه تحقیق و پژوهشی روشمند برای تدوین تاریخ روابط ایرانیان و اعراب نبوده است. تحقیقات پیگولوسکایا دانشمند روسی دربارهٔ اعراب نبود. رزهای روم شرقی و ایران در سده‌های چهارم - ششم میلادی» نیز کوششی است که برای بیان بخش دولت‌های عرب تابع ایران و روم شرقی در روابط دو امپراتوری است. بهر حال، بود ارزش‌های علمی این پژوهش، پراکندگی‌ها و عدم توازن نوشته‌های نویسنده و هدف وی در پرداختن بیشتر به اعراب، تحقیق نویسنده روسی را با هدف این پژوهش هم‌تراز نمی‌سازد. در میان تألیفات و نوشته‌های نویسندگان ایرانی نیز گرچه می‌توان کوشش‌هایی را برای پرداختن به این موضوع یافت، اما پژوهشی درخور، دربارهٔ این موضوع انجام نگرفته است. در میان این تألیفات می‌توان به برخی نوشته‌های سیدحسن حسینی اشاره داشت.

تاریخ عربستان و قوم عرب در اوایل ظهور اسلام و قبل از آن که گاه در تاریخ سخنرانی‌های وی در دانشکده معقول و منقول دانشگاه تهران است و از پروین سهرابی چنگیز از همین نویسنده و نیز تألیفی از آذرتاش آذرنوش تحت عنوان راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی (پیش از اسلام) و همچنین اثری از خدامراد مرادیان با عنوان کشور حیره در قلمرو شاهنشاهی ساسانیان اشاره کرد.

کمی منابع یکی از مشکلات اساسی پژوهش درباره پیوندهای ساسانیان و اعراب پیش از اسلام است. آمیختگی گزارش‌های نویسندگان اسلامی با افسانه، نفوذ اندیشه‌های شعوبی‌گرایی، عدم توازن در شمار و میزان روایات و گزارش‌های این نویسندگان، بهره‌گیری از این منابع را با مشکل روبرو می‌سازد. اگرچه بسیاری از نویسندگان اسلامی به گزارش‌هایی درباره ساسانیان و اعراب پرداخته‌اند، اما بخش مهمی از این روایات بیان گزارش‌های تکراری نویسندگان متقدم است. از این رو با وجود اینکه برای گردآوری اطلاعات و داده‌های تاریخی برای انجام این پژوهش به‌شمار فراوانی از منابع و مأخذ مراجعه شده است، اما در تمام منابع، بسیاری از فیش‌های اطلاعاتی تصفیه شده و منابع و مأخذ برای آنان ذکر نشده‌اند. به‌هرروی در انجام این پژوهش نویسنده در حد امکان سعی کرده است تا اکثر منابع و مأخذ فارسی، عربی و خارجی مراجعه کند. کتاب حاضر حاصل مطالعات و پژوهش‌های نویسنده در دوره کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران است، تاوی پس از سال‌ها با تجربیات تدریس در حوزه تاریخ ساسانی و گرایش مطالعات خلیج فارس در دانشگاه اصفهان و نیز انجام مطالعات و پژوهش‌های جدید در تاریخ ساسانی، افزون بر مراجعه به منابع و تحقیقات جدید با اصلاح ساختار اثر، بازنویسی برخی فصول و نگارش فصول جدید، به تدوین آن پرداخته است. این کتاب با روش علمی و تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای «اعراب و سیاست راهبردی شاهنشاهی ساسانی در شبه‌جزیره عربستان، بین‌النهرین و کرانه‌های خلیج فارس» را مورد بررسی قرار می‌دهد. از این رو این پژوهش پس از بررسی جغرافیای طبیعی و اساطیر جزیره العرب، به مواردی از جمله: بررسی درآمدی بر روابط ایران و اعراب تا تشکیل سلسله‌های ساسانی، اعراب در استراتژی دولت تمرکزگرای ساسانی، سیاست عربی دولت ساسانی در سده چهارم میلادی، نقش دولت عربی حیره در پیشبرد اهداف استراتژیک ساسانیان، بررسی تحلیلی اقدام نظامی خسرو اول در فتح یمن و افول سیاست ساسانیان در بین‌النهرین و جزیره العرب می‌پردازد.